

УДК 355.48“1898/1917”

В. В. Задунайський

НЕЗВИЧНА ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ КОЗАКА ЗАХАРА ЛОГВИНОВИЧА НІЖИНЦЯ)

У статті розкрито особливості військової служби кубанських козаків у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., які мали проблеми зі здоров'ям. Доведено, що рішення про відстрочки та пільги по службі приймали установи військової медицини. Важливу роль відігравали й місцеві органи самоврядування козаків. Під час Першої світової війни козаків-резервістів залучали на допоміжну військову службу. З. Ніжинець в 1916-1917 рр. успішно служив при офіцерській козацькій школі. Під час війни навіть хворих козаків залучали до несення допоміжної військової служби за часів війни.

Ключові слова: Кубанське козацьке військо, козаки, кавалерія, полк, допоміжна команда, медична комісія, відстрочка.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. різноманітні козацькі формування Російської імперії виставляли на військову службу досить значні контингенти козаків-воїнів. Все це стосувалось і Кубанського козацького війська, яке значною мірою зберігало та прилаштовувало до нових реалій життя надбання, успадковані від попередніх українських козацьких утворень.

Слід наголосити, що за нових умов функціонування військових формувань, у тому числі й козацьких, важливе значення відігравали не лише стройові частини і підрозділи, але й допоміжні структури. Більше того, навіть у стройових козацьких загонах, що були націлені на безпосереднє бойове зіткнення з противником, існували посади допоміжного характеру. Перебування на цих посадах не передбачало пріоритетності підготовки до прямого бойового протистояння з ворогом, а стосувалось матеріально-технічного забезпечення функціонування певного стройового формування.

Варто мати на увазі, що окрім цих козаків, існували й різні категорії пільговиків, які у той чи інший спосіб звільнялись від несення тривалої військової служби, але здобували основні військові навички й залишалися на обліку в козацьких частинах. Окреме місце серед них займали козаки зі слабким здоров'ям.

Інакше кажучи, не всі кубанські козаки були завзятими й досконало вишколеними кіннотниками, пластунами чи гармашами – існували й такі, що перебували у “затінку” згаданих воїнів, але відігравали певне значення для існування тогочасного військово-козацького середовища. Збірною назвою цієї категорії служивих козаків була – “нестройові козаки”.

Неупереджене сприйняття історії козацьких утворень вимагає приділення належної уваги усім категоріям військово-служилого козацького середовища. Окремо хотілося б наголосити на потребі дослідження особистого військово-служилого досвіду окремих представників козацької верстви, що наблизить історичні розробки до кращого розуміння реалій повсякдення козаків.

Доводиться визнати, що, в силу певних обставин і пріоритетів розвитку історіографії, категорія кубанських козаків, які отримали звільнення від повноцінної військової служби чи перебували у статусі нестройових, не викликала належного зацікавлення серед науковців. Так, провідний дослідник історії Кубанського козацтва Ф.А.Щербина зосередив свою увагу на висвітленні основних аспектів існування цього військового утворення [1]. Його колега Є.Д.Феліцин теж досліджував вже відомі сторони військового життя кубанських козаків, зокрема долі отаманів [2].

Серед сучасних праць, що стосуються військової системи Кубанського козацького війська, варто згадати узагальнену розробку А.Авраменка, Б.Фролова і В.Чумаченка “Козацьке військо на Кубані” [3]. Попри змістовний виклад матеріалу з історії козацьких формувань на Кубані, питання проходження військової служби нестройовими козаками не розглядалося. Подібні підходи помічаються й у працях інших українських і російських дослідників, що аналізували загальні військово-історичні аспекти історії кубанських козаків [4-9].

Автор представленої статті тривалий час досліджує військовою систему українських козацьких формувань на Кубані [10-17]. Попри це, питання військової служби в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. як нестройових кубанських козаків, так і тих, хто мав пільги за станом здоров'я все ще не розглядав.

Отже, в історіографії досі відсутнє комплексне дослідження особливостей військової служби козаків, які отримали пільги за станом здоров'я, або відразу перебували у статусі нестройових наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що й обумовило актуальність звернення до цієї проблеми та обумовило мету представленої статті. Її підсумком стане висвітлення маловідомих аспектів військової служби нестройових кубанських козаків у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Захара Логвиновича Ніжинця та введення до наукового обігу низки нових фактів і документів.

Джерельною основою цієї статті стали матеріали Державного архіву Краснодарського Краю Російської Федерації (ДАКК). Особливо цікаву інформацію вдалося почерпнути у фонді № 434 “Єкатеринодарська школа прапорщиків”.

Перед безпосереднім оглядом незвичної військової кар'єри кубанського козака Захара Ніжинця треба звернути увагу на те, що у II половині ХІХ ст. (тим більше на початку ХХ ст.) військова структура Кубанського козацького війська, як і решти козацьких утворень Російської імперії, дедалі більше відповідала тогочасним вимогам військового життя. Зокрема, йшлося про забезпечення функціонування кавалерійських полків, піхотних батальйонів та гарматних батарей за рахунок допоміжних структур і підрозділів.

Окреме місце тут займали як цілі команди, так і окремі військовослужбовці, які займались забезпеченням матеріально-технічного чи господарчого життя відповідної частини, або військової установи. За таких обставин впродовж служби відповідні військовослужбовці головну увагу приділяли вдосконаленню не військово-прикладних навичок і вмій, а відповідних господарчих функцій. Подібна практика мала місце й серед кубанських козацьких формувань. При цьому, нестройові козаки несли таку службу, як і більшість стройових козаків, впродовж тривалого часу (у частинах I черги служби й частково впродовж II і III черги [10, с. 84]). Поряд із цим, мало місце й переведення козаків до пільгових частин за станом здоров'я без несення тривалої військової служби. До речі, кількість нестройових козаків була досить невеликою (до цієї категорії потрапляли через низький зріст та з огляду на незначні проблеми зі здоров'ям, бо з серйозними вадами козаків на службу взагалі не брали). У кожному кавалерійському полку у відповідних командах і підрозділах перебувало кілька десятків таких козаків (у залежності від штатного розкладу відповідного періоду). Так, у II Катеринодарському кавалерійському полку на нестройових посадах (фельдшерів, обозних, писарів тощо) перебувало влітку 1907 р. 50 козаків [18, с. 268]. Враховуючи загальну чисельність полків II черги служби нестройові козаки тут становили майже 10 % від загалу. Подібні підходи помічаються й в інших формуваннях та військових установах Кубанського козацького війська.

Для ознайомлення як з принципами визначення права на пільгу за станом здоров'я, так і подальшої долі таких козаків пропонується короткий огляд військової кар'єри кубанського козака Захара Логвиновича Ніжинця. Він народився 5 вересня 1879 р. у станиці Новоменській Єйського відділу Кубанської області [19, с. 431]. Відразу слід зазначити, що цей козак належав до нащадків чорноморців, про що свідчить його прізвище (від колишнього полкового козацького центру – Ніжина на Гетьманщині [20]). Підтвердженням цього є й той факт, що він народився й виріс у станиці Новоменській, яка була “дочірньою” станицею від станиці Менської (отримала відповідно назву Староменська). Станицю Менську заснували на Правобережній Кубані переселенці запорожці-чорноморці в 1794 р. [3, с. 369; 21, с. 18; 22]. В подальші часи через масові переселення на Кубань козаків з колишньої Гетьманщини (Війська Запорозького) виникла потреба у створенні неподалік станиці Менської нового поселення. Сталося це в 1822 р. – у розпал Кавказької війни [23]. Отже, кубанський козак Захар Ніжинець був нащадком українських козаків-переселенців.

Він розпочав військову кар'єру, як і будь-який козак, з прийняття військової присяги. Сталося це у станиці Новоменській у 1898 році [19, с. 431]. З того часу З.Л.Ніжинець вважався на відповідній військовій службі. До речі, згідно тогочасних нормативних актів військова служба козака мала тривати 19 років (3 роки – у підготовчому розряді; 12 – у стройовому; 5 – у запасі) [24; 25, с. 128]. Зрозуміло, що перші 3 роки він, як і решта його однолітків, навчався військовій справі у досвідчених козаків-інструкторів при Новоменському станичному правлінні. Цікавим є те, що впродовж зазначеного часу Захар Ніжинець встиг одружитися на дівчині з іногородніх (так називалась категорія населення у козацьких поселеннях, що не належала до козацької верстви). Відзначу й те, що він здобув початкову освіту у станичній школі та займався хліборобством, як і решта козаків-одностаничників [19, с. 431].

Наступний етап військової служби мав відбуватись у стройових частинах I черги за межами Кубанської області. Саме тому З.Л.Ніжинець у складі відповідної станичної команди мав 28 серпня 1901 р. відбути на відповідну службу до I Єйського кавалерійського полку Кубанського козацького війська, але цього не сталося [19, с. 432].

Справа полягала у тому, що під час проходження військово-медичної комісії він за станом здоров'я виявився не придатним до несення важкої військової служби. З огляду на це, на станичних зборах 18 вересня 1901 р. було ухвалене рішення про надання Захару Ніжинцю відстрочки щодо виходу на військову службу до 1 жовтня 1902 р. (для оздоровлення) [19, с. 432].

Тут хочу окремо наголосити на тому, що таке важливе рішення ухвалювали станичні збори козаків – основний орган місцевого козацького самоврядування, а не імперська військова структура. Такий підхід засвідчив як збереження окремих традицій військово-козацької демократії, так і безпосереднє залучення козацької громади до забезпечення виходу на військову службу рядових козаків. До речі, забезпечення цього аспекту функціонування козацьких органів самоврядування відповідало й нормам “Запровадження цивільного управління козаків” [10, с. 45-47]. При цьому, можливості надавати зазначену пільгу стосувались лише тих козаків, що не розпочали військову службу у стройових полках. За інших обставин відповідні рішення вже приймались лише військово-медичними та військово-адміністративними органами. Про що, зокрема, свідчить і подальша доля згаданого козака.

У подальшому стан здоров'я З.Л.Ніжинця суттєво не покращився, але його й надалі контролювали військово-медичні установи. При цьому, він не був зовсім хворим, а тому його переводили до пільгових категорій військово-служилого козацького контингенту й остаточно не звільняли від служби.

Так, 8 лютого 1905 р. за підсумком чергового військово-медичного обстеження Захара Ніжинця було приписано до II (пільгового) Єйського козацького кавалерійського полку, про що свідчив наказ № 162 від 13.07.1905 [19, с. 433]. Тут варто наголосити, що категорія “пільговий” стосувалась особливостей військової служби у відповідних частинах. Мається на увазі перебування більшості часу (окрім першого року служби) на пільзі вдома, але з одномісячним військово-прикладним вишколом у відповідних таборах майже щороку [10, с. 88-89]. У випадку війни ці частини відразу вирушали на театр бойових дій з власним спорядженням (окрім вогнепальної зброї), а кіннотники – з власними кіннями.

Згадане рішення було підкріплене відповідним наказом № 291 від 01.01.1906 [19, с. 433]. Але через рік Захара Ніжинця знову оглядала медкомісія, за рішенням якої йому в черговий раз була підтверджена пільга навіть у пільговому полку.

Наступний етап його перебування на військовому обліку й військовій службі виявився у переведенні до частини III черги служби згідно з наказом № 330 від 01.01.1909 [19, с. 434]. Перебування у цій пільговій черзі не вимагало від козаків проходження періодичного вишколу, але вони й надалі рахувались на військовій службі і в разі війни мали одразу виступити на фронт із власним спорядженням але без коней.

По завершенню 4-річного терміну перебування у полку III черги служби З.Л.Ніжинця було переведено до запасу [19, с. 434-435]. Сталося це 1 січня 1913 р. – напередодні Першої світової війни. У згаданому розряді він мав перебувати впродовж 5 років і за необхідності його могли залучити до несення військової служби [10, с. 84].

Отже, більшість військової служби під час перебування у стройовому розряді З.Л.Ніжинця через стан здоров'я перебував вдома. Попри це, він не лише не був повністю звільнений від служби, але й проходив початковий військовий вишкіл у станиці та періодичні навчання під час перебування у II Єйському кавалерійському козацькому полку. Завдяки цьому згаданий козак оволодів базисними навичками воїна-кіннотника, що відповідало воєнізованим цінностям козацької спільноти та потребам імперської військової системи.

Ситуація з несенням військової служби змінилась на початку Першої світової війни, коли Російська імперія почала масово використовувати усі козацькі формування. Саме тоді відбулась мобілізація усіх боєздатних козаків, що перебували у пільгових частинах II і III черги служби, а також мало місце й залучення козаків-резервістів. Подібна ситуація й обумовила залучення Захара Ніжинця до нестройової служби.

При цьому хочу наголосити, що тут у черговий раз не обійшлося без станичних козацьких зборів, які відбулись у станиці Новоменській 2 квітня 1915 р. [19, с. 438]. Тут було підтримано ідею посилення військових формувань Кубанського козацтва в умовах війни. До речі, З.Л.Ніжинець у черговий раз отримав за рішенням військово-медичної комісії від 01.06.1915 однорічну пільгу (звільнення від служби) [19, с. 438]. Попри це, 1 жовтня 1915 р. на підставі наказу № 280 його було спрямовано до пішої сотні Єйського відділу [19, с. 438]. Зазначені обставини й обумовили несення згаданим козаком нестройової військової служби в умовах Першої світової війни у тиллових частинах Кубанського козацького війська.

Під час несення нестройової військової служби Захар Ніжинець спочатку перебував у згаданій сотні, а з 9 лютого 1916 р. його було переведено до Єкатеринодарської школи прапорщиків [19, с. 439]. У цій військово-навчальній установі він ніс службу півтора роки. З огляду на статус згаданої установи та тогочасні реалії військової освіти нестройові козаки використовувались тут для забезпечення функціонування вишколу майбутніх офіцерів. Інакше кажучи, виконували функції допоміжного військово-господарчого персоналу.

Варто зазначити, що за час служби при Єкатеринодарській школі прапорщиків Захар Логвинович Ніжинець виявив себе з найкращого боку й здобув низку відзначень по службі. Закономірним підсумком цієї служби стало його підвищення 26 березня 1917 р. у нестройові козаки старшого розряду із відповідним відзначенням [19, с. 439]. Цей факт засвідчив функціональну придатність до нестройової служби та належну відповідальність З.Л.Ніжинця, що характеризує його з кращого боку.

Завершилась нестройова служба цього козака в Єкатеринодарській школі прапорщиків згідно з наказом № 284 від 18.09.1917, коли його було з неї звільнено та спрямовано у розпорядження командування війська [19, с. 439]. Враховуючи тогочасні постреволуційні обставини, ця подія по суті знаменувала завершення військової служби Захара Ніжинця у складі повноцінного Кубанського козацького війська.

Підсумовуючи представлений огляд особливих обставин проходження військової служби кубанським козаком З.Л.Ніжинцем, варто наголосити на наступному:

- військову службу несли усі більш-менш придатні козаки;
- під час зарахування на службу важливе значення відігравало військово-медичне обстеження;
- у разі хвороби козаки періодично проходили медичну комісію, що приймала рішення щодо звільнення від служби чи її відстрочення;
- козацькі станичні збори відігравали важливу роль у прийнятті рішення щодо відстрочення виходу на службу в частини I черги молодих козаків;
- попри звільнення від служби за станом здоров'я в основних стройових частинах I черги козаки переводились до пільгових частин II і III черги служби, де здобували базисні військово-прикладні навички;
- за надзвичайних обставин козаків-резервістів навіть за умови отримання відстрочень за станом здоров'я залучали до несення військової служби в нестройових командах чи підрозділах;
- нестройові козаки під час несення служби забезпечували матеріально-технічні та господарчі потреби як стройових козацьких частин, так і певних військових інститутів, а військово-прикладні навички відігравали для них допоміжне значення;
- попри певне полегшення військової служби згадана категорія козаків тривалий час перебувала на військовому обліку й мусила за крайньої потреби попри певні пільги, навіть за слабого здоров'я, виконувати військову повинність.

Отже, на прикладі незвичної військової кар'єри кубанського козака Захара Логвиновича Ніжинця було виявлено не лише особливості виконання військового обов'язку козаками зі слабким здоров'ям та ті механізми, що існували у козацькій та імперській військових системах стосовно перевірки та контролю за його станом, але й можливості за надзвичайних обставин (у даному випадку під час Першої світової війни) цих козаків нести нестройову військову службу. Більше того, З.Л.Ніжинець під час півторарічної служби при Єкатеринодарській школі прапорщиків навіть здобув відзначення й був підвищений у ранзі, що засвідчило його особисту дієздатність та прагнення здобути належний авторитет у військовому середовищі. Можна припустити, що цей факт свідчив про наявність певної психологічної настанови щодо потреби мати військове відзначення, яке є дотичним до козацької військової звичаї.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної тематики, а лише акцентує увагу на потребі подальшого поглибленого й розширеного дослідження як особливостей військової служби нестройових козаків, так і особистісного виміру її змісту.

Джерела та література

1. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ф.Щербина. – Краснодар: Советская Кубань, 1992.
2. Щербина Ф.А., Фелицин Е.Д. Кубанское казачество и его атаманы/ Ф.А.Щербина, Е.Д.Фелицин. – М.: Вече, 2008.
3. Авраменко А. Козацьке військо на Кубані / А.М.Авраменко, Б.Є.Фролов, В.К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А.Смолий (відп. ред.) та ін.. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. II. – С. 364-414.
4. Петренко Е.Д., Петренко И.Е. Исторические очерки Западного Закубанья в 1768-1917 гг. / Е.Д.Петренко, И.Е. Петренко. – Краснодар: ЭДВИ, 2012.
5. Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус / А.Малукало. – Краснодар: "Кубанькино", 2003.
6. Матвеев О.В. Герои и войны в исторической памяти кубанского казачества / О.В.Матвеев. – Краснодар, 2003.
7. Матвеев О.В., Фролов Б.Е. Очерки истории форменной одежды кубанских казаков (конец XVIII в. – 1917 г.) / О.В.Матвеев, Б.Е.Фролов. – Краснодар: Изд-во "Крайбибколлектор", 2000.
8. Фролов Б.Е. Оружие кубанских казаков / Б.Е.Фролов. – Краснодар: Традиция, 2009.
9. Шахторин А.А. Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине XIX – начале XX веков / А.А.Шахторин. – Краснодар: КВВАУЛ, 2008.
10. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006.
11. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / В.Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008.
12. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. / В.Задунайський // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С.46-52.
13. Задунайський В. Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку XX ст. / В.Задунайський // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Випуск 5. / Укл. А.М.Авраменко. – Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2011. – С. 211-215.
14. Задунайський В. Вишкіл в учбових командах полків I черги Кубанського козацького війська на початку XX ст. (на прикладі I Полтавського Кошового Отамана Сидора Білого полку) / В. Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. 32. – С. 175-179.
15. Задунайський В. Шашка у бойовій підготовці козаків у полках I черги Кубанського козацтва на початку XXст. / В.Задунайський // Історія зброї. Альманах / Гол. ред. В.Г.Шлайфер. – Запоріжжя, 2012 – № 5-6/2012. – С. 82-94.
16. Задунайський В. Військово-організаційна структура кавалерії Кубанського козацького війська напередодні Першої світової війни / В.Задунайський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 23. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 424-430.
17. Zadunaiskyi V. Basic Features of the Ukrainian Cossacks Paramilitary Life in the Late 19th and Early 20th Centuries / V.Zadunaiskyi // Kultúrne dejiny / Cultural History, Volume 5, Supplement, pp. 46-57 © Verbum 2014 (Slovak Republik).
18. ДАКК. Ф. 396, оп. 1, спр. 9265.
19. ДАКК. Ф. 434, оп. 1, спр. 15.
20. Реестри всього Війська Запорозького після Зборівського договору. Доступний: http://uk.wikisource.org/wiki/Реестри_всього_Війська_Запорозького_після_Зборівського_договору
21. "Із козацької минувшини" (спогади українських кубанських козаків) / Упоряд. В.В.Задунайський. – Донецьк: ООО "Норд Компьютер", 2006.
22. Польовий Р. Про походження назв деяких куренів Запорозької Січі й Чорноморського козацького війська. Доступно: http://www.e-reading.mobi/chapter.php/1015214/3/Poloviy_-_Kubanska_Ukraina.html
23. Новоминская станица // Михайлов Н.Т. Справочник по Ставропольской губернии и Кубанской области 1911 г. [Електронний ресурс] Доступно:<http://www.okorneva.ru/naselenyie-punktyi-stavropolskoy-gubernii-i-kubanskoj-oblasti/novominskaya-stanitsa--eyskiy-otdel/>
24. Русские законы о всеобщей воинской службе // http://militera.lib.ru/research/golovnin_nn/01.htm
25. Казачьи войска. Хроника / Оформ. Н.Саута. – М.: АО "Дорваль", 1992.

Zadunayskiy V. V. Special military service of Kuban Cossacks in the late XIX – early XX centuries (on example of Cossack Zakhar Lohvynovych Nizhynets)

Peculiarities of military service of Kuban Cossacks with health problems in the late XIX - early XX century are considered in the article. It is proved that the decision to delay the service and benefits taking institutions Military Medicine. The important role played by Cossacks local governments. During the First World War, Cossacks reservists involved in supporting military service. Z.Nizhynets in 1916-1917 successfully served in the Cossack officer school. During the war, even Cossacks patients involved objection to military service supporting the war.

Keywords: Kuban Cossacks, Cossacks, cavalry, regiment, support team, medical commission, postponement.

Задунайський В. В. Необычная военная служба кубанских казаков в конце XIX - начале XX в. (на примере казака Захара Логвиновича Нежинца)

В статье раскрыты особенности военной службы кубанских казаков в конце XIX - начале XX в., которые имели проблемы со здоровьем. Доказано, что решение о отсрочках и льготах по здоровью принимали учреждения военной медицины. Важную роль играли и местные органы самоуправления казаков. Во время Первой мировой войны казаков-резервистов привлекали на вспомогательную военную службу. З.Нежинец в 1916-1917 гг. успешно служил при офицерской казацкой школе. Во время войны даже больных казаков привлекали к несению вспомогательной военной службы во время войны.

Ключевые слова: Кубанское казачье войско, казаки, кавалерия, полк, вспомогательная команда, медицинская комиссия, отсрочка.